

Barbara Fustoczenko

Zjednoczenie Społeczne „Polska Macierz Szkolna”, Grodno

MIEJSCA, GDZIE ŻYŁA, TWORZYŁA I SPOCZEŁA ELIZA ORZESZKOWA

Ziemią rodzinną Elizy Orzeszkowej była ziemia nadniemeńska.

Na tej ziemi pisarka przyszła na świat, z tą ziemią związane było ponad pięćdziesiąt lat jej życia, tej ziemi służyła pracą twórczą i społeczną; i tu spoczęła.

*

M I Ł K O W S Z C Z Y Z N A – wieś w pobliżu miasta Skidel, przy drodze z Grodna do Lidy, należała do parafii Kamionka. Tu przy dawnym trakcie napoleońskim znajdowała się w XIX wieku stacja pocztowa i stał dwór, zakupiony w 1829 roku przez Benedykta Pawłowskiego od Karola Borzęckiego, marszałka szlachty powiatu grodzieńskiego. (Pierwszą żoną B. Pawłowskiego była Teresa Borzęcka, krewna Karola.) Po śmierci Teresy Benedykt Pawłowski ożenił się z Franciszką Kamieńską.

Tu, w Miłkowszczyźnie, 6 czerwca 1841 roku urodziła się Eliza. W oddalonym o 7 km od Miłkowszczyzny miasteczku **K a m i o n k a** znajduje się kościół pw. Św. Antoniego Padewskiego i Trzech Króli, w którym jest tablica upamiętniająca chrzest Elizy Orzeszkowej. Pisarka została ochrzczona w stojącym w tym miejscu w 1841 roku kościółku drewnianym pw. Trzech Króli i św. Wawrzyńca – wzniesionym w 1580 roku. Kościół nie zachował się i obok został wzniesiony kościół murowany w roku 1908.

Do rozwoju Kamionki przyczyniały się w ciągu jej dziejów rody Tyzenhauzów, Uruckich i Sapiehów.

Tu, w Miłkowszczyźnie – Eliza przeżyła pierwsze lata dzieciństwa, a po śmierci ojca przyjeżdżała do rodzinnego domu w miesiącach letnich. W cza-

się wędrowek z nauczycielką „...po ogrodzie, polu i łące” przyszła pisarka poznawała piękno przyrody ziemi nadniemeńskiej. W wieku 7 lat Eliza napisała opowieść *Dzwon pogrzebowy*. Wydarzenia w niej pokazane wiązały się z należącą do Miłkowszczyzny wsią Z a l e s n a oraz G r o d n e m, miastem, w którym Eliza mieszkała w okresie zimowym. Niedaleko wsi Zalesna, około 2,5 km od Miłkowszczyzny, znajduje się mały cmentarz, na którym zachowały się groby rodzinne Benedykta Pawłowskiego, jego córki Klementyny, brata Jana, pierwszej żony Benedykta – Teresy.

Ziemię rodzinną Eliza Pawłowska opuściła po raz pierwszy w roku 1852. Wyjechała do Warszawy, aby przez 5 lat uczyć się na Wyższej Pensji Żeńskiej w klasztorze Sióstr Benedyktynek (od Nieustającej Adoracji Najświętszego Sakramentu zwanych sakramentkami) przy Rynku Nowego Miasta.

W tym okresie Eliza dużo czytała, poznała wiele dzieł Kochanowskiego, Reja, Skargi, Krasickiego, Mickiewicza, Chodźki, Syrokomli.

Ale oczy „małej dziewczynki z Miłkowszczyzny”¹ z utęsknieniem biegły na szerokie zielone pola...”. Na ziemię nadniemeńską powróciła w 1857 roku. Miesiące letnie spędziła w pobliżu Grodna, w majątku matki – Rumłówce nad Niemnem. Na początku jesieni „przeniosłyśmy się na zimę do Grodna, gdzie towarzystwo polskie było podówczas liczne, bawiące się, ożywione...”².

21 stycznia 1858 roku Eliza poślubiła trzydziestoparoletniego Piotra Orzeszko. W Kościele Bernardyńskim (Grodno) ks. Gintowt dawał Elizie ślub z Piotrem Orzeszko. Zamieszkała na Polesiu w majątku męża w L u d w i n o w i e.

„W myśli swojej zwykłam tę epokę życia nazywać uniwersytetem.”

„Pierwsze brzaski samopoznania i roztropniejszego na świat wejrzenia, pierwsze początki moralnego i umysłowego dojrzewania spostrzegłam w sobie dopiero osiemnastoletniej w roku 1860”³.

Tu od pierwszych dni styczniowej insurekcji Orzeszkowa ofiarnie pomagała powstańcom: przekazywała meldunki, organizowała zaopatrzenie, przygotowywała opatrunki. W kwietniu 1863 roku poznała Romualda Traugutta.

W 1866 roku na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” ukazał się pierwszy utwór Orzeszkowej *Obrazek lat głodowych*. Do roku 1869 Eliza Orzeszkowa napisała w Miłkowszczyźnie 10 powieści, z których 6 zostało wydrukowanych. W Miłkowszczyźnie zorganizowała (w 1869 roku) rodzaj szkółki: „Mam 7 uczniów i 4 uczennice) – uczę ich czytać po polsku, rachunków i najprzystępniejszych ustępów Pisma Świętego (tajne – bo przed 4-ma laty

¹ E. Orzeszkowa, *Wspomnienia*, w: E. Orzeszkowa, *O sobie...*, wstępem opatrzył J. Kochanowski, Warszawa 1974, s. 91.

² Tamże, s. 37.

³ Tamże, s. 44.

cyrkularzem Murawjewa było nam wzbronione zakładanie wszelkich... szkółek ludowych, – ale... niemniej jednak kilkoro dzieci nauczy się w niej czytać po polsku”⁴.

Do 1866 roku na terenie dworu w alei lipowej stała kapliczka „z żółtawymi ścianami”, w której odprawiał mszę proboszcz z Kamionki. Została zamknięta przez rosyjskich urzędników w związku ze wzmocnieniem reakcji na powstanie roku 1863. W roku 1869 po wieloletnich zmaganiach o uratowanie domu rodzinnego Eliza zmuszona była sprzedać ojcowiznę rosyjskiemu wojskowemu: bo według obowiązującego wówczas prawa nie mógł jej kupić Polak. W 1869 roku Orzeszkowa przyjechała do Grodna „na stałą zimową, a może i pozazimową lokatę”⁵ i do Miłkowszczyzny już nie wróciła.

Białoruskiej szkole w Miłkowszczyźnie 1 września 2006 roku zostało nadane imię Elizy Orzeszkowej. By do tego doprowadzić, wielką pracę przeprowadzili nauczyciele – entuzjaści i były dyrektor (Włodzimierz Trachimczyk), dzięki którym dzieci mogły uczyć się również języka polskiego, uczestniczyć w wielu konkursach twórczości pisarki, w tym i międzynarodowych... Teraz szkoła jest zamknięta. I tylko dzięki „niezłomnej” nauczycielce tej szkoły – Pani Tatianie Sawienkowej – istnieje tu muzeum Elizy Orzeszkowej, które jak niezwykle Pomnik świadczy o wdzięczności ziomków Pani Elizie.

GRODNO... w dniach 10 i 11 czerwca 1885 roku wielki pożar w Grodnie zniszczył całkowicie domy przy 17 ulicach i zaułkach. Spłonął też dom, w którym mieszkała Orzeszkowa. Pisarka straciła znaczną część swego dobytku i ponad tysiąc tomów rodzinnego księgozbioru. Napisała: „Jest to, a raczej było to, rodzinne moje miasto. (...) więc siedzę w śpiecie, kurzawie, chmurach popiołu, które wiatr znad zgliszcz podnosi, w niewygodach wszelkiego rodzaju i czynię, co mogę”. „Weszłam w skład komitetu kobiet przybiegającego z doraźną pomocą najwięcej cierpiącym”⁶. Mieszkanie, które wynajęła, przekazała 15 bezdomnym osobom, sama na zaproszenie Leokadii i Stanisława Nahorskich zajęła pokój na piętrze w ich domu przy ówczesnej ulicy Sadowej. Los rządził tak, że w tym szaroniebieskim domku została do końca życia.

⁴ E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, do druku przygotował E. Jankowski, Wrocław 1954–1981, t. I, s. 47.

⁵ Tamże, t. I, s. 58.

⁶ Tamże, t. VIII, s. 121.

W kościele pojezuickim 2 listopada 1894 roku odbył się ślub Elizy i Stanisława Nahorskiego. Pisarka zamieszkała w domu męża przy ulicy, której nazwę zmieniono w roku 1894 – zaczęła się nazywać ulicą Murawiewa. „(...) najwcześniejsze wspomnienia swoje czerpię z dwóch domów: miejskiego i wiejskiego” – pisała Eliza Orzeszkowa we *Wspomnieniach*.

W „szarym domku” twórczo pracowali rzeźbiarze Henryk Kuna i Czesław Makowski, a wybitna aktorka, Wanda Siemaszkowa, recytowała wiersze polskich poetów. W mieszkaniu Orzeszkowej odbywały się spotkania przedstawicieli polskich stowarzyszeń, z którymi współpracowała: Grodzieńskiego Towarzystwa Rolników i Towarzystwa Dobroczynności. Pisarka prowadziła Kasę Ubogich, wspierała Towarzystwo Opieki nad Dziećmi, organizowała loterie fantowe na rzecz ubogich, opiekowała się ochronką dla dzieci.

O bogatej historii Grodna świadczą zachowane do dziś zabytki: świątynia na Kołozy, zamki (Stary i Nowy), kościoły z XVI–XVIII stuleci, cmentarz farny, kryjący prochy Elizy Orzeszkowej, matki i przyrodniego brata pisarki oraz wielu zasłużonych mieszkańców nadniemeńskiego grodu.

MINIEWICZE – wieś nad Niemnem, w pobliżu Łunny, miasteczka odległego od Grodna około 40 km, w końcu XVIII wieku stała się własnością Leona Kamieńskiego i jego potomków. Po 1863 roku dobra Kamieńskich zostały skonfiskowane, a ich właściciela Jana Kamieńskiego zesłano za udział w powstaniu styczniowym na katorgę do Rosji. Część majątku władze rosyjskie w wyniku procesu sądowego zwróciły córkom Jana Kamieńskiego. Do wybuchu drugiej wojny światowej Miniewiczze należały do rodziny Strzałkowskich: do Klemensa, męża Stanisławy z domu Kamieńskiej (zmarła w 1926 roku) i ich syna Kazimierza. We wrześniu roku 1939 Klemensa i Kazimierza Strzałkowskich zamordowali pod Kwasówką komuniści z okolicznych wsi. Po ekshumacji pochowano ich na cmentarzu w Łunnie. Z majątku dawnych właścicieli Miniewicz pozostały jedynie resztki fundamentów dworu Kamieńskich zniszczonego w czasie Pierwszej wojny światowej, oraz zdewastowane zabudowania gospodarcze i dworek Strzałkowskich.

Czas pobytu Orzeszkowej przypominają w dzisiejszych Miniewiczach aleja lipowa w pobliżu fundamentów dworu Kamieńskich, żdziczały sad i dwa klony nad Niemnem, pomiędzy którymi pisarka często odpoczywała. W sosnowym lasku za wsią Miniewiczze jest symboliczna mogiła poległych w powstaniu 1863 roku jego uczestników uwiecznionych przez Orzeszkową w powieści „Nad Niemnem”. Pisarka kwalifikowała ich jako świętych 40 męczenników biblijnych.

BOHATYROWICZE – wieś nad Niemnem w pobliżu dworu i wsi Miniewiczze, dawna osada szlachecka. Mieszkali tu i nadal mieszkają potom-

kowie Bohatyrowiczów, dawnego rodu pochodzenia tatarskiego, oraz reprezentanci rodu Strzałkowskich, potomkowie mieszkańców „siól strzeleckich”. Zachowało się kilka starych domów mieszkańców Bohatyrowicz, jest też opisany przez Orzeszkową w powieści *Nad Niemnem* grób Jana i Cecylii, kryjący – według legendy – prochy założycieli rodu Bohatyrowiczów. Na grobie przetrwały, u podnóża drewnianego pomnika – krzyża z postacią Chrystusa, dwa głazy, przyniesione prawdopodobnie z północy przez lodowce, na których są widoczne ślady tajemniczych znaków.

ŁUNNA – miasteczko położone blisko Niemna, około 40 km od Grodna. W XVI wieku część miejska Łunny należała do królowej Bony; była to Łunna „królewska”. Współczesne przedmieście Łunny, nazywane Wolą Sapieżyńską, należało w tamtych latach do rodziny Sapiechów. Pierwszą świątynię w Łunnie wzniesiono dzięki fundacji Bony. Istniejący do dziś kościół pw. św. Anny ufundował król Stanisław August Poniatowski; do odnowienia kościoła w 1895 roku przyczyniła się rodzina księżęca Druckich-Lubeckich. W świątyni znajdują się liczne epitafia poświęcone księżnej Marii Druckiej-Lubeckiej oraz rodzinom ziemiańskim: Niemcewiczom, Kamieńskim, Eysymontom, Romerom, Czechowskim.

W jednym z siedmiu ołtarzy znajduje się, wspomniany przez Orzeszkową w powieści *Nad Niemnem*, obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem.

Na cmentarzu w Łunnie znajdują się groby Bohatyrowiczów i Kamieńskich. W Łunnie został pochowany Jan Kamieński, właściciel Miniewicz, zmarły w 1896 roku.

NIEMEN – rzeka o długości 937 km, znana w epoce starożytnej jako *Chronos* lub *Chronon*. Główne dopływy Niemna to Wilia i Szczara. Wypływa z okolic położonych około 50 km na południe od Mińska, płynie przez ziemię nowogródzką, grodzieńską i kowieńską i wpada przez Zalew Kuroński do Morza Bałtyckiego. W dziełach polskich pisarzy, między innymi Poła, Syrokomli, Mickiewicza i Orzeszkowej, opiewany jest jako rzeka szczególnie malownicza, ale także – jako świadek ważnych wydarzeń historycznych, jako „gościniec wieczny”, czy „rzeka domowa”. W wierszu *Niemen*, opublikowanym w 1937 roku z papierów pośmiertnych Orzeszkowej, znajduje się obraz rzeki jako powierniczki „wołań, westchnień, przekleństw i pieśni tej ziemi”.

FLORIANÓW – dwór w dawnym powiecie nowogródzkim, niedaleko miejscowości Lachowicze, położonej nad rzeką Wiedźmianką, dopływem Szczary. Dwór wybudował w 1870 roku Jan Otton Bochwic i nazwał go Florianowem na cześć ojca, filozofa Floriana Bochwica, który był właścicielem pobliskiego majątku Waszkowce, starego, modrzewiowego dworu, oto-

czonego pięknym parkiem i sadem owocowym. Florianów, dzięki wytrwałej pracy i społecznej działalności Jana Ottona, stał się w trudnych latach rosyjskiego zaboru wzorowym gospodarstwem rolnym i ważnym ośrodkiem kultury polskiej.

Działalność Jana Ottona kontynuował jego syn Tadeusz Bochwic. Dwór florianowski często gościł wielu znakomitych pisarzy i artystów, którzy organizowali tu koncerty i wieczory literackie. W ogrodzie florianowskim rośnie do dziś dąb, który posadzili Orzeszkowa i Reymont w 1909 roku, w czasie ostatnich wakacji pisarki w domu Bochwiców. Do Florianowa przyjeżdżali też Reytanowie z Hruszówki, Radziwilowie z Nieświeża, Zdziechowcy z Rakowa. Na cmentarzu w pobliskim Darewie spoczywają przedstawiciele rodu Bochwiców: Florian, Jan Otton, Tadeusz i jego syn, Jan.

KWASÓWKA – miejscowość przy trasie prowadzącej do Wołkowyska, około 25 kilometrów od Grodna, dawna wieś w powiecie grodzieńskim i rodzinny majątek Buchowieckich. W latach 1919–1939 był tu folwark Kwasówka-Platerowszczyzna. Istniejącą do dziś świątynię murowaną wzniesiono w latach 70-tych XIX wieku. Fundatorem wcześniejszego kościoła drewnianego był w 1626 roku marszałek litewski Kszysztof Wiesiołowski. W pobliżu Kwasówki znajduje się miejscowość Sucha Dolina, która stała się miejscem wydarzeń przedstawionych w powieści Orzeszkowej *Dziurdziowie*.

GRODNO – Wyrazem uznania i wdzięczności mieszkańców Grodna było nadanie Elizie Orzeszkowej w 1906 roku na mocy uchwały Rady Miejskiej m. Grodna tytułu *Honorowej Obywatelki Grodna*.

Uroczystość wręczenia Orzeszkowej dyplomu obywatelstwa honorowego odbyła się w dniu 16 czerwca 1907 roku. Podczas tej uroczystości prezydent Grodna oświadczył, że jedna z ulic miasta zostanie nazwana imieniem Elizy Orzeszkowej.

W swoim przemówieniu Eliza Orzeszkowa powiedziała:

„Szczycić się będę tytułem honorowej obywatelki tego miasta dziś przez was mi udzielonym i słodką będzie myśl, że u jednej z dróg, które je przerzynają, przypominać będzie przechodniom, gdy już tu nie będę, że niegdyś była...”.

I to przemówienie zakończyła słowami:

„Polką jestem i głośno wyznaję, że kraj i naród swój ze wszystkich sił kocham. Ale zarazem mniemam i czuję, że serce człowieka to harfa szeroka, w struny bogata i stać ją na dwie pieśni; ojczystą i wszechludzką, że zdolne ono, kochając co najbliższe, szacunek i przyjaźń żywić dla tego, co dalsze, i służąc najbliższym, pomnażać dobro wszystkich”.

W 1926 roku na ścianie „szarego domku” umieszczono marmurową tablicę z napisem: „W tym domu mieszkała i zmarła Eliza Orzeszkowa”.

„Rzeczą nieprzepełaconą – myślała – jest słyszeć u kresu życia, że ono nie przeminęło bez śladu”.

W dniu 18 maja 2013 roku Zjednoczenie Społeczne „Polska Macierz Szkolna” uczciło pamięć wielkiej naszej rodaczki – Elizy Orzeszkowej – nadając jej imię Liceum Społecznemu Polskiej Macierzy Szkolnej na Białorusi.

